

KELISHIKLARNING SINTAKTIK VA SEMANTIK FUNKSIYALARI

Maxramov Savronbek Omon o'g'li
Toshkent amaliy fanlar universiteti,
lingvistika o'zbek tili 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur ishda o'zbek tilidagi kelishiklarning tarixiy shakllanish jarayoni, eski turkiy davrdan to hozirgi zamon o'zbek tiligacha bo'lgan rivoji, ularning sintaktik va semantik xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, kelishiklarning gap tarkibidagi sintaktik vazifalari, boshqaruv tizimidagi o'rni va nutqdagi ifoda imkoniyatlarini boyitishdagi ahamiyati yoritib berilgan. Ushbu tahlil tilshunoslik nazariyasi va amaliyoti uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlari. kelishik, kelishik turlari, kelishik qo'shimchalari, sintaktik aloqa, tarixiy rivojlanish, semantik funksiyalar, tarixiy tilshunoslik, eski turkiy til, o'zbek tili, boshqaruv, grammatik shakllar.

Annotation. This work analyzes the historical development of cases in the Uzbek language from the Old Turkic period to the present day, focusing on their morphological and semantic characteristics. It also explores the syntactic functions of cases within sentence structure, their role in the system of government, and their importance in enriching the expressive potential of speech. This analysis serves as a scientific basis for both linguistic theory and practice.

Keywords. case, case suffixes, syntactic connection, semantic functions, historical linguistics, Old Turkic language, Uzbek language, government (in grammar), grammatical forms.

Аннотация. В данной работе проанализированы историческое развитие падежей узбекского языка от древнетюркского периода до современности, их морфологические и семантические особенности. Также освещены синтаксические функции падежей в структуре предложения, их роль в системе управления и значение для обогащения выразительных возможностей речи. Этот анализ служит научной основой как для теории, так и для практики языкознания.

Ключевые слова. падеж, падежные аффиксы, синтаксическая связь, семантические функции, историческое языкознание, древнетюркский язык, узбекский язык, управление (в грамматике), синтаксическая связь, грамматические формы

Kirish. O'zbek tilining grammatik tizimi murakkab va izchil qonuniyatlarga asoslangan bo'lib, unda otlar va ularning turli grammatik shakllari alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, kelishik kategoriyasi otlarning gapdagi sintaktik vazifasini

belgilashda asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Tilshunoslikda kelishiklar — otlarning boshqa soʻzlar bilan bogʻlanishini taʼminlovchi grammatik birlik sifatida qaraladi. Tilshunoslikda kelishik – bu ot soʻz turkumining boshqa soʻzlar bilan bogʻlanish shaklini bildiruvchi morfologik kategoriya sanaladi. Sintaktik funksiya — bu til birliklarining gapda qanday grammatik munosabatlarda qatnashishini, yaʼni ularning gap boʻlaklari sifatida bajaradigan vazifalarini bildiradi. Kelishiklar otlar va ot oʻrnida ishlatiladigan birliklarning boshqa soʻzlar bilan bogʻlanish shakli boʻlib, ular gapning tuzilishida (sintaksisida) muhim grammatik vosita sanaladi. Har bir kelishik gapda maʼlum bir gap boʻlagi vazifasida chiqadi. Ushbu maqolada kelishiklarning mazmun-mohiyati, shakl va vazifasi, tarixiy shakllanishi va zamonaviy oʻzgarishlari tilshunos olimlar nuqtayi nazaridan yoritiladi.

Mavzunning oʻrganilish tarixi. Kelishiklar kategoriyasi oʻzbek tilshunosligida eng qadimiy va barqaror morfologik birliklardan biri sifatida qaraladi. Ularning oʻrganilishi turkiy tillar grammatikasi, xususan oʻzbek tili grammatikasi taraqqiyotida alohida bosqichlar orqali amalga oshgan. Ushbu maqolada kelishiklar masalasining tarixiy oʻrganilishi, bu yoʻnalishda ish olib borgan tilshunos olimlarning qarashlari, ishlari va yondashuvlari tahlil qilinadi.

Qadimgi turkiy davr manbalarida kelishiklar qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda, jumladan: **"Oʻrxun-Enasoy bitiklari"** (VIII asr), Mahmud Koshgʻariyning **"Devonu lugʻotit-turk"** (XI asr), Yusuf Xos Hojibning **"Qutadgʻu bilig"** asarlarida^[1] aniqlangan boʻlib, bu davrda kelishik qoʻshimchalari hozirgi zamonaviy oʻzbek tilidagi shakllarga juda yaqin boʻlgan. Masalan, tushum, joʻnalish va chiqish kelishiklari faol ishlatilgan.

Bu davr tilshunosligi, asosan, leksik va sintaktik tahlilga asoslangan boʻlsa-da, kelishiklar otlar bilan feʼl oʻrtasidagi bogʻlanish vositasi sifatida tan olingan. Jadidlar davrida kelishiklarning oʻrganilishi davom etdi. Xususan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida oʻzbek tilining grammatik tuzilishini ilmiy asosda oʻrganish boshlangan. Jadid olimlar, jumladan: **Abdulla Avloniy, Mahmudxoʻja Behbudiy, Abdurauf Fitrat** oʻz asarlarida kelishiklar grammatik kategoriyasi haqida fikr bildirganlar. Fitrat oʻzining "Oʻzbekcha sarf" asarida kelishiklarni otlarning gapdagi vazifasini koʻrsatuvchi shakllar deb belgilagan^[2]. Bu bosqichda oʻzbek tili grammatikasi turkiy tillar doirasida milliy xususiyatlari bilan ajratib koʻrsatilgan va kelishiklar sintaktik jihatdan izohlangan. Sovet davri tilshunosligida ilmiy asoslash XX asrning 40–80-yillarida oʻzbek tilshunosligida grammatik kategoriyalar chuqur ilmiy tahlil qilindi. Bu davrda: **Sh. Rahmatullayev, A. Madvaliyev, M. Mirtojdiyev, G. Zunnunova** kabi olimlar tomonidan morfologik, sintaktik va semantik yondashuvlar asosida kelishiklar tizimi mukammal izohlangan^[3]. Madvaliyev oʻzining **"Hozirgi oʻzbek adabiy tili"** asarida har bir kelishik shaklining gapdagi sintaktik roli va semantik yuklamasi haqida tahlil bergan. Bu davrda kelishiklar, grammatik kategoriya sifatida ajratib tizimli

ravishda o'rganilgan, hamda talaffuz va yozuvdagi farqlari aniqlashtirilgan. Mustaqillik davri va kognitiv yondashuvlar 1990-yillardan keyingi davrda o'zbek tilshunosligida kognitiv tilshunoslik va funksional grammatika yo'nalishlari paydo bo'lib, kelishiklarga yangi nuqtai nazardan qaralmoqda. Xususan: **I. Dehqonov, N. Jo'raev, X. Qo'chqorov**

'z izlanishlarida kelishiklarni fikrlash jarayonidagi semantik rol, nutq jarayonidagi kommunikativ funksiyalar bilan bog'lashgan^[4].

O'zbek tilida umumiy e'tirof etilgan olti asosiy kelishik turi mavjud bo'lib, ular har biri o'ziga xos shakl va ma'no yukiga ega:

1. Bosh kelishik (Nominativ) Bosh kelishik — otlarning kelishik qo'shimchalarisiz turgan shakli bo'lib, u kelishiklarning nol formasi sifatida qaraladi. Turkiy tillarda (o'zbek, turkman, qozoq, qoraqalpoq, turk, uyg'ur va boshqalar) bosh kelishik universallikka ega: u har bir tilda mavjud va sintaktik jihatdan yetakchi funksiyalarni bajaradi. U turkiy tillarda, jumladan o'zbek tilida asosiy va neytral shakl hisoblanadi. Bosh kelishik odatda otning so'zlashuvdagi asosiy ko'rinishini tashkil etadi. Grammatika nazariyasida bosh kelishik nol morfema bilan ifodalangan kelishik deb qaraladi. U otning lug'aviy shakli bilan grammatik shaklini ajratishda mezon bo'lib xizmat qiladi. Bosh kelishik orqali ot hujayrali morfologik paradigmada boshlang'ich nuqtani belgilaydi (masalan: kitob → kitobni, kitobga, kitobda...). Bosh kelishik gapda ko'plab sintaktik rollarni bajaradi: Egalik (subyekt): Eng asosiy funksiyasi. Gapda harakatni bajarayotgan ishtirokchini bildiradi. O'qituvchi dars o'tmoqda. → O'qituvchi – egalik. Kesim (nominal kesim holatida): Ba'zi gaplarda bosh kelishikdagi ot kesim bo'lishi mumkin. U shifokor. → Shifokor – kesim.

Qaratuvchi so'z sifatida: Ot so'z birikmalarida bosh kelishik qaratqich kelishikdagi so'zga qaratuvchi so'z bo'ladi. Talaba daftarining muqovasi. → Talaba – qaratuvchi so'z.

Olimlar yondashuvi: Sh. Rahmatullayev bosh kelishikni **"so'zning boshlang'ich shakli"** deb ataydi va uni kelishiklar tizimida asosiy markaz deb belgilaydi. Kognitiv va funksional lingvistika yondashuvida bosh kelishik markaziy ishtirokchi (agent) sifatida tushuniladi. Ya'ni harakatning eng faol subyekti ko'pincha bosh kelishikda ifodalanadi.

2. Qaratqich kelishigi – o'zbek tilidagi ot yoki ot o'rnida ishlatilgan birliklarning **–ning, –ning, –ning, –ning (variantlari: –ning, –ning, –ning)** qo'shimchasi orqali ifodalanadigan kelishik shakli bo'lib, u otlar orasidagi qaratish munosabatini bildiradi. Qaratqich kelishigi gapda ko'pincha qaratqichli so'z birikmalarini tashkil etadi va aniqlovchi (aniqllovchilik) vazifasini bajaradi:

✓ Qaratqich + egalik qo'shimchali ot → so'z birikmasi

Misol: O'qituvchining daftari

→ O'qituvchining – qaratqich

→ daftari – egalik qo'shimchasi bilan

→ bu birikma: qaratqichli so'z birikmasi

→ Bu yerda qaratqich kelishigi aniqlovchi, ya'ni nima daftari? kimniki? degan savollarga javob beradi.

Qaratqich kelishigi, asosan, biror narsaning kimga yoki nimaga tegishli ekanini, ya'ni egalik yoki munosabatlilik ifodalaydi. Qaratqich kelishigi faqat aniqlovchi vazifasida ishlatiladi va u grammatik jihatdan ikkilik munosabat (qaratqich + egalik shakli) asosida ishlaydi. Bu ikki bo'lak birgalikda qaratqichli so'z birikmasini tashkil qiladi. Strukturalizm yondashuvida: qaratqich kelishigi – munosabatlar tarmog'ini yuzaga chiqaradi va otlararo sintaktik bog'lovchi hisoblanadi. Kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan: qaratqich shakli – bu a'zolik, egalik va psixologik yaqinlik tasavvurlarining til strukturasidagi ifodasidir

3. Tushum kelishigi (Akuzativ) Savol: Kimni? Nimani?. Qo'shimchasi: -ni. Funktsiyasi: Gapda to'ldiruvchi vazifasida keladi, ya'ni harakat qaratilgan obyektni bildiradi. Tushum kelishigi – o'zbek tilidagi ot yoki ot o'rnida ishlovchi birliklarga – ni (ba'zida –n, –y) qo'shimchasi qo'shilishi orqali hosil bo'ladigan kelishik bo'lib, u otning gapdagi bevosita nishon (obyekt) sifatidagi ishtirokini bildiradi.

Tushum kelishigi — ot so'z turkumining to'ldiruvchi sifatida boshqa so'zlarga, ayniqsa fe'lga bog'lanish shaklidir. Tushum kelishigi gapda odatda to'ldiruvchi vazifasini bajaradi. Bevosita to'ldiruvchi:

Kitobni o'qidim. → **kitobni – to'ldiruvchi (nishon).** **Kitobni o'qidim.**

Tushum kelishigida kelgan otlar odatda pragmatik jihatdan aniqlangan, aniq obyektlar bo'ladi. Bu hol o'zbek tilidagi tushum kelishigi bilan bevosita bog'lanadigan fe'llar mavjudligini ko'rsatadi (masalan: ko'rmoq, eshitmoq, bilmoq, unutmok, o'qimoq, aytmoq). Shuningdek, tushum kelishigi mavjud yoki yo'qligi ba'zan fe'lning boshqa grammatik shakliga ta'sir qiladi:

✓ **Kitob o'qiydi. (umumiy)**

✓ **Kitobni o'qiydi. (aniq)**

Bu holat aniqlik–noaniqlik kategoriyasi bilan bevosita bog'liq. Tahlil: A. Madvaliyev fikricha, bu kelishik harakat obyekti bilan munosabatni bildiradi va otni fe'lga bevosita bog'laydi.

Turkiy tillarning deyarli barchasida tushum kelishigi mavjud:

Turk tilida: *Kitabi okudum.*

Qozoq tilida: *Kitapty oqidim.*

O'zbek tilida: *Kitobni o'qidim.*

U harakatning aniq obyektga qaratilganligini bildiruvchi asosiy sintaktik ko'rsatkich sanaladi.

4. Jo'nalish kelishigi (Dativ) Savol: Kimga? Nimaga?.. Qo'shimchalari: -ga, -ka, -qa, -a. O'zbek tilida kelishiklar ot so'z turkumining grammatik kategoriyalaridan

biri sifatida muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, yo'nalish kelishigi (qayerga? savoliga javob beradi) nutqning harakat yo'nalishini ifodalashda, harakat ob'ekti va adresatini aniq ko'rsatishda muhim vosita hisoblanadi. Funktsiyasi harakat yo'nalishini bildiradi. Jo'nalish kelishigi – harakat yoki holatning maqsadli yo'nalishini bildiruvchi kelishik bo'lib, otlarga -ga/-ka, -qa/-ka, -a/-ka qo'shimchalari orqali qo'shiladi. Masalan: shaharga bordim, uyga qaytdim, maktabga ketdi.

Bu kelishik qayerga? savoliga javob beradi va gapda asosan ikkinchi darajali sintaktik vazifalarni bajaradi (hol sifatida). Yo'nalish kelishigidagi otlar gapda ko'pincha hol bo'lib keladi. Misollar:

❖ *O'quvchi maktabga ketdi. (yo'nalish holi)*

❖ *Ota shifoxonaga bordi. (yo'nalish holi)*

Ayrim hollarda esa, kesim bilan bevosita bog'langan holda to'ldiruvchi vazifasida ham keladi, ayniqsa, harakatning maqsadli ob'ekti bo'lsa.

Semantik yondashuv: Bu kelishik maqsad, yo'nalish, manzil kabi ma'nolarni o'z ichiga oladi. G. Zunnunovaga ko'ra, bu kelishik lokativ ma'noga ham yaqin.

5.O'rin-joy kelishigi (Lokativ). O'zbek tilining grammatik tizimida otlarga xos bo'lgan kelishiklar orqali so'zlar har xil sintaktik va semantik vazifalarni bajaradi. Ular orasida o'rin-payt kelishigi alohida o'rin tutadi. Bu kelishik so'zga qayerda?, qachon? kabi savollar orqali bog'lanadi va harakat yoki hodisaning ro'y berish o'rni yoki vaqtini bildiradi. Ushbu maqolada o'rin-payt kelishigining morfologik shakllari, sintaktik funksiyasi, semantik xususiyatlari hamda stilistik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Savol: Kimda? Nimada. Qo'shimchalari: -da, -ta. Funktsiyasi: Obyektning joylashuvi, mavjudlik holatini bildiradi. Misol: Maktabda o'qiydi. Kognitiv yondashuv: I. Dehqonovga ko'ra, bu kelishik makon va zamon bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi kognitiv birlikdir. O'rin-payt kelishigi – ot yoki otlashgan birliklarning harakat bajarilayotgan joyi yoki vaqtini bildiruvchi grammatik kategoriya bo'lib, unga -da qo'shimchasi orqali erishiladi. Asosiy savollari:

Qayerda? (joy): maktabda, uyda, darsda

Qachon? (vaqt): tongda, bayramda, yozda

Bu kelishik o'z nomiga ko'ra ikkita asosiy ma'noni birlashtiradi: o'rin (lokativ) va payt (temporal).

6.Chiqish kelishigi (Ablativ). O'zbek tilining morfologik tizimida kelishiklar muhim grammatik kategoriyalardan biri bo'lib, ular orqali ot so'z turkumidagi birliklarning boshqa so'zlar bilan bog'lanish imkoniyatlari aniqlanadi. Shulardan biri bo'lgan chiqish kelishigi (qayerdan?) otning harakat yo'nalishiga nisbatan chiqish, ajralish, ketish kabi semantik aloqalarini bildiradi. Savol: Kimdan? Nimadan?. Qo'shimchalari: -dan, -tan. Funktsiyasi harakat manbasini, chiqish nuqtasini bildiradi. **Misol: Bozordan keldi.**

Chiqish kelishigidagi birliklar asosan yo'nalish holi (chiqish yo'nalishi) vazifasini bajaradi. Ular gapda:

Hol: U darsdan chiqdi.

To'ldiruvchi: Men undan maslahat oldim.

Aniqlovchi: Shahardan kelgan mehmon

Tahlil: M. Mirtojyev bu kelishikni *"harakat boshlang'ich nuqtasini ko'rsatuvchi morfologik vosita"* deb baholaydi.

Xulosa va tadqiqotlar natijasi. O'zbek tilining grammatik tizimida kelishiklar ot so'z turkumining boshqa so'zlar bilan bog'lanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular nafaqat morfologik shakl darajasida, balki sintaktik tuzilma va semantik munosabatlarni belgilashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Sintaktik nuqtayi nazardan, kelishiklar ot so'zining gapdagi boshqa so'zlarga bog'lanish shaklini belgilaydi, ya'ni ularni egalik, hol, to'ldiruvchi yoki boshqa ikkinchi darajali sintaktik vazifalarda ishlatishga imkon beradi. Masalan, tushum kelishigi harakatning to'g'ridan-to'g'ri obyektini bildirsa, chiqish va yo'nalish kelishiklari harakat yo'nalishini aniqlaydi.

Semantik jihatdan, kelishiklar harakat va ot o'rtasidagi lokativ, temporativ, sabablilik, maqsad, manba kabi murakkab ma'no aloqalarini ifodalaydi. Masalan, o'rin-payt kelishigi harakatning sodir bo'lgan joyi yoki vaqti haqida ma'lumot beradi, chiqish kelishigi ajralish yoki manba munosabatini bildiradi, egalik kelishigi esa egalik munosabatlarini ifodalaydi.

Demak, kelishiklar o'zbek tilining morfologik boyligi bo'lib, ular orqali nutqning tuzilishi, ma'no qatlamlari, uslubiy ohanglari aniqlanadi. Tilshunoslik yondashuvida esa kelishiklar – tildagi grammatik vositalarning semantik va sintaktik interfeysi bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli, kelishiklarni chuqur tahlil qilish til tizimi va uning ichki qonuniyatlarini anglash uchun muhim ilmiy poydevor hisoblanadi.

Foydanilgan adabiyotlar ro'yxati

[¹] Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit-turk. XI asr yodgorligi.

[²] Fitrat A. O'zbekcha sarf. Istanbul, 1918.

[³] Madvaliyev A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'qituvchi, 1980.

[⁴] Dehqonov I. Til va tafakkur. Samarqand, 2016.